

Milieuveiligheid: ongelimiteerde uitdagingen?

Philippe De Baets, Lieselot Bisschop en Janine Janssen¹

INHOUD

Inleiding	5
1. Grenzen aan de groei, overbevolking en milieuschade	5
2. Geherdefinieerd veiligheidsbegrip	7
3. Globalisering en milieuveiligheid	9
4. Criminalisering en/of risicobeheersing?	9
5. Niet-staatelijke actoren in milieuzorg: multilateralisatie	11
6. Bloeddiamanten, tropische houtsoorten, erts en... ivoor	12
7. Besluit	13
Referenties	13

'It is time to understand The Environment for what it is: the national-security issue of the early twenty-first century' (Robert D. Kaplan, 1994)

Inleiding

De luchtverontreiniging in Londen vormde een centraal thema² in de aanloop naar de burgemeestersverkiezingen van 5 mei 2016 (Worland, 2016). Uit een pas gepubliceerd rapport van het Royal College of Physicians (2016) bleek immers dat deze vorm van milieuvervuiling verantwoordelijk is voor 40 000 overlijdens per jaar in het Verenigd Koninkrijk.³ Ongeveer 9500 van de slachtoffers⁴ zijn inwoners van Londen (Walton et al., 2015). Hierdoor worden de schrijnende gevolgen van onder meer fijn stof voor de menselijke gezondheid in een grootstedelijke context erg tastbaar. Gelet op het hoge aantal dodelijke slachtoffers dient luchtverontreiniging dan ook als een belangrijke bron van milieugerelateerde onveiligheid te worden beschouwd.

Het is overigens niet alleen op het lokale of nationale beleidsniveau dat 'environmental security' of kortweg milieuveiligheid opnieuw aan een opmars is begonnen. Ook op het mondiale politieke forum weerhoudt dit thema andermaal de aandacht van internationale

instellingen zoals de Verenigde Naties, de NAVO, de OESO en de Aziatische Ontwikkelingsbank. Kwesties zoals energiebevoorradingszekerheid en milieuverontreiniging maken weer hun opwachting in officiële publicaties van deze organisaties. Milieuveiligheid raakte wat op de achtergrond en verloor aan momentum als gevolg van de terreuraanslagen van 9/11 die leidden tot andere paradigmaverschuivingen⁵ op het vlak van defensie (Stevenson, 2008). Bovendien versterkte de *Global War on Terror* het verschil in zienswijze inzake veiligheidsuitdagingen tussen het Westen en (bepaalde) ontwikkelingslanden (Renner, 2005). Het is vooralsnog onduidelijk welke impact de huidige terreurdreiging in de nasleep van de aanslagen in Parijs en Brussel zal hebben op de veiligheidsdoctrine.

In deze locomotiefttekst brengen we eerst enkele maatschappelijke ontwikkelingen in kaart die aan de basis liggen van de bezorgdheid om milieuveiligheid. De relatie tussen economische groei, overbevolking en milieuschade staat hierbij centraal. Daarna wordt dieper ingegaan op de evolutie van het veiligheidsbegrip in de tijd met bijzondere aandacht voor het leefmilieu. Vervolgens bespreken we enkele dynamieken die eigen zijn aan 'environmental security', namelijk globalisering, criminalisering, risicobeheersing en multilateralisering. De situatie in Afrika fungeert als voorbeeld op het vlak van milieu(on)veiligheid. Een algemeen besluit, ten slotte, rondt het geheel af.

1. Grenzen aan de groei, overbevolking en milieuschade

De beleidsaandacht voor milieuveiligheid vormt in oorsprong het politieke antwoord op de geruchtmakende rapporten van de Groep van Lissabon (1994), de Commissie-Brundtland (1987) en de Club van

1. **Philippe De Baets** is als consultant werkzaam voor ABVV Oost-Vlaanderen. Hij is licentiaat in de Criminologie en master in European Criminology & Criminal Justice Systems en heeft een bijzondere interesse in de domeinen arbeidsinspectie, verzorgingsstaat en inlichtingendiensten.
Lieselot Bisschop is postdoctoraal onderzoeker van het Fonds Wetenschappelijk Onderzoek Vlaanderen bij Universiteit Gent, Vakgroep Criminologie, Strafrecht en Sociaal Recht, Institute for International Research on Criminal Policy; lieselot.bisschop@ugent.be.
Janine Janssen is lector Veiligheid in afhankelijkheidsrelaties (VIA) aan Avans Hogeschool in Den Bosch en hoofd onderzoek van het Landelijk Expertise Centrum Eer Gerelateerd Geweld (LEC EGG) van de nationale politie in Den Haag.

2. Zie <http://time.com/4316873/london-mayor-election-air-pollution/?xid=newsletter-brief> (geraadpleegd op 5 mei 2016).

3. De auteurs baseren zich via een doorgedreven meta-analyse op een enorme reeks van gegevens afkomstig uit (internationale) databanken zo-

als de European Study of Cohorts for Air Pollution Effects (ESCAPE) en maken ook gebruik van eerdere studies die de impact van luchtverontreiniging op de gezondheid tijdens de levensloop in kaart brengen.

4. De concentraties aan fijn stof en stikstofdioxide worden gelieerd aan het aantal ziekenhuisopnames als gevolg van ademhalingsgerelateerde aandoeningen wat de korte termijnontwikkelingen betreft en verloren levensjaren op lange termijn.

5. Na 9/11 werd afgestapt van de Weinberger-Powell-doctrine van 'overwhelming force' en 'reliance on firepower' die de Amerikaanse defensie na Vietnam bijna twee decennia had beheerst. Terreurbewegingen laten zich niet afschrikken door het enorme conventionele en nucleaire arsenaal van de Verenigde Staten. De transformatie wordt gestalte gegeven door de verdere ontwikkeling van gespecialiseerde eenheden die flexibel kunnen ageren in een snel veranderende omgeving. Deze 'small footprint strategy' (Kaplan, 2005) vormt bij uitstek de emanatie hiervan.

Rome (Meadows et al., 1972). Deze rapporten wezen immers op de *grenzen* van concurrentie en economische groei door de uitputting van de natuurlijke grondstoffen en hulpbronnen alsook op het grensoverschrijdende karakter van deze problematiek. Ook werd in deze rapporten het verband aangetoond tussen (onder)ontwikkeling, onveiligheid en milieuschade. De focus lag vooral bij de impact op de mens. De Brundtland-Commissie legde voor het eerst uitdrukkelijk de link tussen milieuproblemen en (on)veiligheid.⁶ Biodiversiteit was belangrijk omwille van de bijdrage die ze kon leveren aan landbouw en de geneesmiddelen-industrie en de daaruit voortvloeiende miljardenopbrengst⁷ (World Commission on Environment and Development, 1987). Hoe het andere soorten hierbij vergaaf leek eerder bijkomstig. De *antropocentrische* invalshoek was hierbij dus dominant omdat eenzijdig gefocust werd op de impact ervan op de menselijke samenleving. De impact van milieuveiligheid op de mens domineert ook vandaag nog het politieke debat. Zo wordt de aantasting van het leefmilieu in China door analisten als een van de grootste bedreigingen voor de economische expansie van het land beschouwd (Asian Development Bank, 2014: 20-21; Bremmer, 2015: 37; Noels, 2013: 199-200). Het duurzame gebruik van natuurlijke hulpbronnen en grondstoffen was trouwens al een belangrijke kwestie bij het ontstaan van de georganiseerde milieubeweging in de tweede helft van de negentiende eeuw. In de Verenigde Staten vormde dat de basis voor de eerste natuurbeschermingswetten die betrekking hadden op waters en bossen in het kader van een toekomstige verantwoorde exploitatie (Bonner, 1993: 97). In deze semantiek klinkt vooral *utilitarisme* door. Het (economische) nut van de natuur voor de mens fungeert als Leitmotiv. Milieubehoud wordt daarbij ingegeven door economische motieven in een bepaalde geopolitieke context en een veiligheidsarchitectuur die streeft naar adaptatie waarbij snel dient te worden geageerd in een veranderende omgeving gekenmerkt door onzekerheden en verrassingen.

'*Environmental security*' kent ondanks alle retoriek twee belangrijke valkuilen: het antropocentrisme en speciecisme. Terwijl de sociaalwetenschappelijke literatuur over de relaties tussen mensen en andere soorten gestaag groeit, valt het wel op dat de mens vaak het vertrekpunt is van dit soort studies, ook in de criminologie. Piers Beirne, een kritische criminoloog verwoordt dat als volgt: '[W]hen animals appear in criminology they are almost always passive, insentient objects acted upon by humans. Discursively, as objects of human agency, animals reflect or are drawn into some aspect of the complex web of human animal relationships, that is deemed problematic or undesirable' (Beirne, 2007: 61-62).

Dat problematische en ongewenste aspect heeft te maken met een speciesistische criminologische visie op dieren en in feite geldt dat voor het hele milieu, dat wil zeggen dat de criminologie de soort mens als centraal vertrekpunt neemt. Doorgaans zien we onszelf niet als dier onder de dieren, maar kennen wij onze eigen soort als het ware een aparte status toe. Andere dieren en levensvormen en het milieu worden dan min of meer ondergeschikt aan de mens. Het punt van kritiek is niet alleen dat de rest van het leven relatief weinig aandacht krijgt, maar waar het vooral om gaat, is dat ander leven niet de juiste aandacht krijgt. In veel criminologische geschriften komt ander leven niet echt tot leven, maar blijven planten, dieren en ecosystemen min of meer decorstukken in het menselijk leven. Waar we naartoe zouden moeten, is een non-speciesistische criminologie, dat wil zeggen een criminologie die niet alleen mensen au sérieux neemt, maar ook ander leven. Met zijn kritische werk is Beirne een belangrijke inspiratiebron geweest voor de Belgische criminologe Geertrui Cazaux. Van haar hand verscheen in 2001/2002 een proefschrift waarin zij een aanzet geeft voor een non-speciesistische criminologiebeoefening. De lessen die deze auteurs trekken ten aanzien van de positie van andere soorten in de criminologie, zijn uiteraard ook van waarde voor de verdere studie van het milieu in de criminologie (Janssen, 2012). Als deze benadering consequent gevolgd wordt, dan heeft dat eveneens consequenties voor beleid. Bij beleidsvorming en -uitvoering zal nagedacht moeten worden over de invloed op andere dan menselijke soorten. Bovendien moet de morele vraag beantwoord worden of andere dieren in beleid en uitvoering daarvan uitsluitend als waardevolle goederen vanuit menselijke optiek mogen worden beschouwd. Rekening houden met het welzijn van andere soorten zal verder ongetwijfeld tot de confrontatie met tegengestelde belangen leiden. Kortom, aan een consequent doordacht en uitgevoerd non-speciesistisch beleid worden zware eisen gesteld die de beleidspraktijk er niet eenvoudiger op maken.

“Waar we naartoe zouden moeten, is een non-speciesistische criminologie, dat wil zeggen een criminologie die niet alleen mensen au sérieux neemt, maar ook ander leven.”

6. Zie <http://www.un-documents.net/ocf-ov.htm>, inzonderheid paragrafen 86, 87 en 88 (geraadpleegd op 24 april 2016).

7. Zie <http://www.un-documents.net/ocf-ov.htm>, in het bijzonder Hoofdstuk 6, getiteld: 'Soorten en ecosystemen: bronnen voor ontwikkeling', paragraaf 2 (geraadpleegd op 24 april 2016).

De *dynamiek* tussen de consumptie van natuurlijke grondstoffen en hulpbronnen enerzijds en demografische ontwikkelingen anderzijds staat in dit globale spanningsveld centraal (Held et al., 2000). De aangroei van de (wereld)bevolking heeft tot gevolg dat er meer vervuild wordt en dat de natuurlijke hulpbronnen sneller uitgeput raken. In veel derdewereldlanden neemt de snelle aangroei van de bevolking de gedaante aan van een ware bevolkingsexplosie. Zo zag het Oost-Afrikaanse Tanzania zijn bevolking tussen 1967 en 2012 bijna *verdrievoudigen* (Agwandi en Amani, 2014: 3). Dit proces plaatst een enorme druk op de natuurlijke omgeving waardoor spanningen en conflicten over schaarse bestaansmiddelen onvermijdelijk verder toenemen (Kaplan, 1994). Het legt ook een zware hypotheek op de publieke dienstverlening en de stedelijke ontwikkeling van (Afrikaanse) ontwikkelingslanden (Meredith, 2013: 692-693). Deze dynamiek kan op een verschillende geografische schaal (lokaal, regionaal, internationaal) leiden tot vormen van *milieudegradatie* zoals waterschaarste, luchtverontreiniging en verlies aan biodiversiteit. Het is echter niet zo dat alle milieuproblemen leiden tot maatschappelijke conflicten. Vaak enten ze zich wel op bestaande wantoestanden en verergeren ze de situatie (Myers, 2004). Het was dan ook geen toeval dat het verband tussen leefmilieu en (duurzame) ontwikkeling centraal stond op de internationale agenda tijdens de VN-conferentie in Rio (1992). Dat viel samen met de toegenomen aandacht van de wetenschappelijke wereld voor het klimaat (Homer-Dixon, 1991).

2. Geherdefinieerd veiligheidsbegrip

(Inter)nationale veiligheid kreeg een ruimere en modernere invulling na het einde van de Koude Oorlog (Chollet en Goldgeier, 2008; Floyd en Matthew, 2013; Van den Wijngaert en De Prins, 1995). De Verenigde Naties lanceerden het concept van '*human security*' of '*menselijke veiligheid*' als *vredesdividend* in hun Human Development Report van 1994. De traditionele opvattingen over de veiligheid die van oudsher wordt verzekerd door de staat zoals het beschermen van het grondgebied tegen buitenlandse agressie of het vrijwaren van de nationale belangen in het buitenlands beleid door de inzet van het klassieke militaire apparaat bleken niet langer afdoende om het hoofd te bieden aan de nieuwe bedreigingen zoals milieuproblemen en intrastatelijk geweld (UN, 1994: 22; Biswas, 2011). De focus werd door de VN dan ook verplaatst van de staat naar het individu en de gemeenschap en het concept van menselijke veiligheid is '*achieved when and where individuals and communities have the options necessary to end, mitigate or adapt to threats to their*

human, environmental and social rights, have the capacity and freedom to exercise these options and actively participate in pursuing these options' (Barnett et al., 2010: 19). Het ontwikkelingsprogramma van de VN erkent zeven deelgebieden (UNDP, 1994: 24-33) in het ruime veld van de '*menselijke veiligheid*': politieke veiligheid (burgers beschermen tegen mensenrechtenschendingen door de politieke overheden), veiligheid voor de gemeenschap (omvat het recht om deel uit te maken van een gemeenschap en het bestaansrecht voor die gemeenschappen), persoonlijke veiligheid (bescherming tegen fysiek geweld), gezondheid (recht op gezondheidszorg), voedselveiligheid (toegang tot betaalbaar voedsel), economische veiligheid (recht op een basisinkomen) en milieuveiligheid (recht op een gezond leefmilieu).

Het leefmilieu vormt een van de nieuwe veiligheidsdomeinen omdat het een *strategische* dimensie bezit daar waar het bijvoorbeeld de ongelijke toegang tot natuurlijke hulpbronnen zoals water, olie, gas en mineralen betreft. Moderne technologie brengt risico's mee voor mens en milieu van een eerder ongekende omvang zoals de giframp bij Union Carbide in het Indische Bhopal (1984) en de explosie van kernreactor 4 in Tsjernobyl (1986) duidelijk maakten (Beck, 1992). Het zinken van het BP-olieboorplatform Deepwater Horizon in de Golf van Mexico (2010) leidde tot de grootste milieuramp in de Amerikaanse geschiedenis. De impact hiervan wordt steeds meer in verband gebracht met (on)veiligheid in de brede betekenis van het woord (Biswas, 2011). Er is sprake van een verschuiving in het onveiligheidsspectrum waarbij milieurampen zich in het midden van het spectrum bevinden (Stichting Maatschappij, Veiligheid en Politie, 2003: 11). Overheden worden in toenemende mate geconfronteerd met steeds duidelijker geformuleerde maatschappelijke eisen in verband met het waarmaken van hun zorgplicht inzake veiligheid (SMVP, 2002: 32-33). Het aantal milieurampen dat zich voordoet is immers de voorbije decennia *fors*⁸ gestegen (UN, 1994: 29). De bereidheid om dit risico te dragen neemt bij de bevolking af. Er is met andere woorden een toenemende behoefte aan controle en toezicht (SMVP, 2002: 32).

Het concept van '*environmental security*' werd vervolgens verder verruimd (Pirages, 2013: 139). Hoewel dat intuïtief gezien logisch lijkt, is het niet zonder risico. Critici waarschuwen dat een dergelijke benaderingswijze ook gevaren inhoudt omdat deze uitbreidingen kunnen leiden tot een onoverzichtelijk kluwen (Homer-Dixon, 1991) en het lanceren van een containerbegrip of '*parapluconcept*' (Dabelko en Dabelko, 1995) waaronder zowat alles kan worden begrepen.

8. De VN telde 16 grote natuurrampen of '*major disasters*' in de Golden Sixties, 29 in de jaren zeventig en tachtig (UN, 1994: 29). Het gaat hierbij vooral om periodes van grote droogte, cyclonen, aardbevingen en overstromingen. Het gaat hier dus niet om industriële ongevallen.

“ Er is sprake van een verschuiving in het onveiligheids-spectrum waarbij milieurampen zich in het midden van het spectrum bevinden en van een toenemende behoefte aan controle en toezicht.

Dit probleem is bovendien breder omdat zich in de belendende percelen van de veiligheidszorg een soortgelijk proces aftekent (Bisschop en Vande Walle, 2012). Fragmentatie kenmerkt dan ook bij uitstek het begrip ‘milieuveiligheid’ (Floyd en Matthew, 2013: 2). Het is dus met andere woorden noodzakelijk om dit studiedomein enigszins te stroomlijnen. Er is immers geen ruime consensus tussen wetenschappers, beleidsmakers en (niet-)gouvernementele organisaties over een algemeen aanvaardbare definitie. Hierbij wordt geen afbreuk gedaan aan de inbreng van verschillende denkrichtingen of ‘scholen’. Evenmin wordt er een oordeel geveld over bepaalde concrete kwesties. Het is opvallend dat ook de Verenigde Naties tot nog toe geen enkele poging ondernamen (of mochten ondernemen?) om het begrip ‘*environmental security*’ te definiëren⁹, hoewel het bij uitstek een transnationaal karakter heeft (zoals de aantasting van de ozonlaag of het smelten van de poolkappen bv. aantonen). Dat hangt wellicht nauw samen met de politieke onduidelijkheid die er heerst over welk beleidsniveau (nationaal of supranationaal?) hierin de leiding kan en mag nemen.

Renner (2006) onderscheidt vier centrale *dimensies* binnen milieuveiligheid die ook onderling met elkaar in verband staan.

- De impact die veranderingen in het leefmilieu uitoefenen op het ontstaan van conflicten. Met veranderingen in het leefmilieu worden fenomenen zoals de uitputting en de verontreiniging van zoetwatervoorraden bedoeld alsook het uitsterven van vissoorten, het verlies aan biodiversiteit, het verarmen en verdwijnen van landbouwgronden, aantasting van de gezondheid, voedselveiligheid, aantasting van de ozonlaag in de stratosfeer en opwarming van de aarde. Maatschappelijke conflicten kunnen bijvoorbeeld veroorzaakt worden door de schaarste die optreedt als gevolg van overmatig gebruik en uitputting van natuurlijke hulpbronnen. De economische en sociale gevolgen van deze

schaarste kunnen de situatie nog verergeren.

- Spanningen en geweld kunnen ook voortvloeien uit de betwisting van de toegang tot en de controle over lucratieve grondstoffen zoals bepaalde tropische houtsoorten, ertsen of mineralen. Bosontginning, oliewinning en mijnbouw hebben vaak een grote (milieu-)impact die de lokale bevolking in eerste instantie treft. Dat brengt ook gevaren mee voor milieubeschermers omdat zij als hinderlijk of zelfs gevaarlijk worden ervaren en een ongebreidelde economische exploitatie in de weg staan.
- Gewapende conflicten hebben onmiskenbaar een milieu-impact. Wapenproductie, het ondersteunen van gewapende strijdkrachten en de krijgsvoorbereidingen vormen slechts enkele aspecten hiervan. De ontmanteling van wapen(systemen) en militaire bases kunnen ook een belangrijke negatieve invloed op het leefmilieu hebben.
- Vredesoperaties kunnen eveneens een milieudimensie in zich dragen wanneer zij bijvoorbeeld ook ecosystemen en de lokale bevolking proberen te beschermen.

Renner neemt *milieucriminaliteit* dan weer niet in aanmerking als afzonderlijke dimensie hoewel het zowel aanleiding kan geven tot conflicten als eruit voortvloeien. In het kader van het EFFACE¹⁰-project omschreef de Europese Commissie milieucriminaliteit als volgt: ‘*daden die een inbreuk vormen op de milieuwetgeving en betekenisvolle schade of risico voor het leefmilieu of de menselijke gezondheid kunnen betekenen*’.¹¹ Ook grensoverschrijdende en gewelddadige conflicten kunnen erdoor worden gevoed. De inmiddels decennia aanslepende oorlogen in het Afrikaanse Grote Merengebied zijn in die optiek exemplarisch (Van Reybrouck, 2010).

Een aantal studiedomeinen of onderzoeksvelden¹² kennen wel regelmatig terug. Energie-, voedsel- en waterbevoorrading staan vaak in het teken van (dreigende) schaarste. Conflicten kunnen echter ook voortvloeien uit de overvloed waarin bepaalde grondstoffen voorkomen (*cf. supra*). Voedselveiligheid, infectieziekten, natuurrampen en klimaatverandering vormen ook belangrijke onderzoeksthema’s. Om het overzicht te behouden is het aangewezen om dieper in te gaan op een aantal ontwikkelingen of centrale dynamieken in milieuveiligheid. We bespreken achtereenvolgens globalisering, criminalisering en multilateralisering. In het kader van deze bijdrage kan immers niet op elk aspect

9. Noch het VN-Milieuprogramma (UNEP), noch het VN-ontwikkelingsprogramma (UNDP) beschikken over een werkdefinitie: de Wereldgezondheidsorganisatie (WHO) evenmin, zie <http://millennium-project.org/millennium/es-2def.html> (geraadpleegd op 24 april 2016).

10. Acroniem voor European Union Action to Fight Environmental Crime project, een veertig maanden durend Europees onderzoeksproject waarbij elf onderzoeksinstituten waren betrokken. EFFACE probeerde de impact van

milieucriminaliteit in te schatten en effectieve en haalbare beleidsoplossingen voor te stellen vanuit een multi-disciplinaire benadering, zie <http://efface.eu> (geraadpleegd op 24 april 2016).

11. Zie <http://ec.europa.eu/environment/legal/crime> (geraadpleegd op 23 april 2016).

12. Zie <http://www.iiss.org/en/rss-s-list-s-page#environment-and-climate-change> (geraadpleegd op 24 april 2016).

van milieuveiligheid uitgebreid worden ingegaan.

3. Globalisering en milieuveiligheid

In de hedendaagse samenleving overstijgen uitdagingen steeds vaker de landsgrenzen. Milieu vormt een van die uitdagingen. Milieuproblemen zoals klimaatverandering, vervuiling en biodiversiteitsverlies stoppen immers niet aan de grenzen. Sommige milieuproblemen hebben dus een transnationale (bv. verontreiniging van rivieren die zich uitstrekken over verschillende landen) of zelfs een globale dimensie (bv. zeespiegelstijging). Door de schaal ervan wordt het voortbestaan van de planeet en de menselijke soort vaak rechtstreeks bedreigd. Ze hebben dus een *destabiliserend* vermogen voor milieu, mens en maatschappij. Via een holistische benaderingswijze wordt de aarde in die optiek beschouwd als een intergerelateerd ecosysteem dat beheerst wordt door een aantal systeemelementen zoals de atmosfeer, het klimaat en de oceanen (Held et al., 2000: 378). In de literatuur worden deze elementen gemeenzaam omschreven als de *'global commons'*. Deze elementen worden door iedereen ervaren, gebruikt en gedeeld maar vallen steevast niet onder de bevoegdheid van één enkele staat. Een discours gefocust op individuele landen heeft weinig te zien met een efficiënte aanpak (Leboeuf en Broughton, 2008). Dat verklaart ook waarom de aanpak van milieuproblemen onvermijdelijk ook met dat internationale niveau rekening moet houden.

Deze eigenschappen maken een gemeenschappelijke aanpak op mondiaal niveau noodzakelijk. Samenwerkingsverbanden in de schoot van de Verenigde Naties en andere supranationale instellingen zoals de NAVO vormen een mogelijk antwoord op de veiligheidsuitdagingen die zich voordoen. Het thema van de klimaatverandering en de *'global commons'* maken dan ook deel uit van de defensieplanning van het Pentagon (US DoD, 2014). In de Amerikaanse *Quadrennial Defense Review 2014* (DoD, 2014: 8) worden de effecten van de klimaatverandering beschouwd als *'threat multipliers'* of *katalysatoren* die de dreigingen die uitgaan van armoede, milieuvervuiling, politieke instabiliteit, sociale spanningen verergeren en geweld (waaronder terrorisme) verder in de hand kunnen werken. Het begrip *'environmental security'* werd door Myers (2004) overigens gelanceerd naar aanleiding van een rapport dat hij schreef in opdracht van de Organisatie voor Afrikaanse Eenheid (OAE) over de Ogadenoerlog op 13 juli 1977 tussen Ethiopië en Somalië. Het gaat met andere woorden ook terug op een transnationale case. Volgens Myers werd de oorlog in belangrijke

mate veroorzaakt door ontbossing en gronderosie. Een snelle bevolkingsgroei en de armoede in de Ethiopische hooglanden veroorzaakte hongersnood die de bevolking deed migreren naar lager gelegen gebieden en uiteindelijk ook de Ogaden. Somalië beschouwde dat als een voorbode voor een invasie en viel Ethiopië binnen. Met militaire steun van de Sovjet-Unie en Cuba sloeg Ethiopië terug en heroverde het gebied. Ook de Sahel vormt een typevoorbeeld van een regio waarin ontbossing, overbegrazing en verwoestijning met politieke instabiliteit en sociale spanningen een explosieve cocktail vormen. Het milieuvraagstuk ent zich op een maatschappelijke voedingsbodemp die onveiligheid (verder) in de hand werkt.¹³ Het is geen toeval dat ook¹⁴ het Amerikaanse leger in Niger, Mali en Tsjad voor een aanwezigheidspolitiek opteert. In die context wordt niet alleen aandacht besteed aan de opleiding van lokale strijdkrachten maar ook aan Medical Civil Action Plans (MEDCAPS) waarbij ingespeeld wordt op de noden van de plaatselijke bevolking op het vlak van gezondheidszorg (bv. oogzorg) en onderwijs (Kaplan, 2007: 308). Dat sluit aan bij een *'hearts and minds strategy'* en belichaamt de zachte kant van de militaire samenwerking in het *'Fourth Generation of Warfare'* of 4GW-tijdperk (Lind et al., 1989; Hammes, 2006). Ook de Amerikaanse hulpverlening naar aanleiding van de aardbeving in Haiti (2010) vormt hiervan een duidelijke illustratie. Alleen het leger van de Verenigde Staten beschikte over de logistieke capaciteit om een operatie van een dergelijke omvang te kunnen realiseren. Gevechtseenheden met een belangrijke voorgeschiedenis zoals de 82nd Airborne Division vervulden een andere rol, nl die van hulpverlener. In het defensiejargon gaat het om MOOTW: *'Military Operations Other Than War'*.

4. Criminalisering en/of risicobeheersing?

Traditionele veiligheidsthema's vormen het voorwerp van criminalisering en de daaruit voortvloeiende repressieve aanpak. Voor het leefmilieu is dat veel minder het geval. Hoewel veel sociale wetenschappers hebben gepleit voor een meer punitieve reactie, blijft preventie en *zelfregulering* het beleid domineren. Dat is deels te verklaren doordat er bij milieuthema's een risicodiscours speelt (Corry, 2010). Door risicoanalyse kun je een schijnbaar onbeheersbaar probleem immers beheersbaar maken. Onveiligheid is de alomtegenwoordige schade op lange termijn. Risico is daarentegen een berekend rationeel iets in de toekomst. Een dergelijke risicofocus helpt immers om de schadelijke bijwerkingen van economische vooruitgang anders te

13. Niamey, de hoofdstad van Niger, is bekend en berucht voor straatcriminaliteit.

14. Frankrijk heeft om historische redenen (kolonisering van wat eens Frans-Equatoriaal Afrika was en de beschikking over het Légion Étrangère) een permanente militaire aanwezigheid in West-Afrika.

benoemen en nagenoeg te neutraliseren (Beck, 1992). Risico is de vertaling van maatschappelijke conflicten in behapbare omstandigheden. Dat is echter een erg subjectief criterium en de schade is vaak niet zichtbaar of meetbaar. De interpretatie of iets een echte bedreiging betekent dan wel dat er louter een kans is op schade kan daarop weer voer zijn voor discussie en zeker in het licht van eventuele stappen die we moeten ondernemen om productie- en consumptieprocessen minder schadelijk te maken. In milieubeleid wordt daarom vandaag het *voorzorgsprincipe* gehanteerd om deze subjectiviteit tegen te gaan. Het is dan aan diegene die nieuwe risico's voor het milieu creëert en die er belang bij heeft om te bewijzen dat het niet schadelijk is.

Talrijke internationale verdragen en ngo-initiatieven focussen op de problematiek van het leefmilieu. Het is amper mogelijk ze bij te houden aangezien er ongeveer 270 multilaterale milieuconventies zijn opgesteld sinds de jaren zestig. Handel blijft daarbij echter vaak de bovenhand nemen ten opzichte van milieu. Wanneer een bepaald thema onderwerp wordt van milieuconventies is het nog niet noodzakelijk gecriminaliseerd. En zelfs als het gecriminaliseerd is, wil dat nog niet noodzakelijk zeggen dat er ook altijd een bestraffende of corrigerende reactie komt van de overheid. Veel milieucriminaliteit en -schade wordt immers buiten het strafrecht om geregeld.

Het bestuderen van sociale conflicten vanuit een veiligheidsperspectief – ook wel *securitization* genoemd – gaat vaak hand in hand met de criminalisering van dergelijke conflicten. Dat heeft als gevolg dat meer repressieve interventies mogelijk zijn. Een bepaald fenomeen als een veiligheidsprobleem benoemen betekent immers dat je het boven het niveau tilt van de normale politieke discussies en dat vragen over sociale rechtvaardigheid door een vraag naar effectiviteit worden vervangen (Loader, 2002b: 137). Deze *securitization* wordt dan gerechtvaardigd door een uitbreiding van de sociale controle door middel van nieuwe veiligheidsactoren en technologie (Zedner, 2009).

Sociale wetenschappers stellen kritische vragen bij *securitization* omdat het niet noodzakelijk een juist antwoord biedt op sociale conflicten, net omdat die een meer zorgende aanpak vereisen of minstens een minder ingrijpende veiligheidsaanpak (Aas, 2007). Dat is vooral zo in het licht van de mogelijke perverse gevolgen van *securitization* (Aas, Gundhus Oppen en Lomell Mork, 2009; Daase en Friesendorf, 2002; Loader, 2002a; Zedner, 2009). Het uitbreiden van de onderwerpen die je met een veiligheidslens gaat bekijken houdt immers het risico in dat dit wordt uitgebreid naar alle mogelijke onderwerpen waardoor niet langer prioriteiten kunnen worden gesteld. Onveiligheid en veiligheid worden er oneindig complex door. Vaak wordt een problematiek daarbij al repressief benaderd ook als het nog helemaal geen bedreiging

vormt. Dat houdt grote risico's in voor discriminatie en segregatie. Het is immers vaak paniekvoetbal na een reeks klachten over een bepaald incident. Het valt te betwijfelen of deze beweging tot meer veiligheid heeft geleid (Gledhill, 2009). De discriminatie en de inbreuken op de privacy maken het moeilijk om *securitization* te rechtvaardigen.

Tegelijk biedt het uitbreiden van het concept veiligheid buiten het militaire om de mogelijkheid om economische, sociale, milieu en politieke bezorgdheden te integreren (armoede, uitputting van natuurlijke rijkdommen, economische onrechtvaardigheid, klimaatverandering) (Matthew, Barnett, McDonald en O'Brien, 2010). Dat biedt mogelijkheden om aandacht te besteden aan gemarginaliseerde bevolkingsgroepen en aan de kwetsbaarheden van armen, het zuiden enzovoort. Dat wordt in een traditionele kijk op veiligheid vaak genegeerd. Een kritiek op *securitization* is ook dat het om een ongelijke sociale evolutie gaat, waarbij bepaalde bevolkingsgroepen minder toegang hebben tot veiligheidsinfrastructuur. Bij milieu is dat eveneens aan de orde, maar in een iets andere mate. Het is namelijk zo dat de zwakkeren in de samenleving diegenen zijn die noch de middelen noch de mogelijkheden hebben om zich aan te passen en bijvoorbeeld elders te gaan wonen of zich met technische middelen te beschermen tegen de gevolgen van klimaatverandering en dergelijke meer. De vraag is natuurlijk of een veiligheidsperspectief een zegen dan wel een vloek is voor milieu. Is het een bedreiging voor de mensenrechten of is het net de enige manier om de collectieve levenskwaliteit – van mens, dier en milieu – te garanderen?

“ De vraag is of een veiligheids-
perspectief een zegen dan wel een
vloek is voor milieu. Is het een
bedreiging voor de mensenrechten
of is het de enige manier om
collectieve levenskwaliteit te
garanderen? ”

Het betrekken van een diversiteit aan actoren in de aanpak van milieuproblematiek heeft een positief effect op het milieubeleid. Het blijft echter moeilijk om correct geïnformeerd te zijn over de omvang en de oorzaken van de schade en over wat aanvaardbare risico's zijn. Zeker wanneer we bedrijven een rol geven bij de preventie en de controle van milieucriminaliteit en milieuschade moeten we kritisch blijven over hun mogelijke andere belangen en hun mogelijke invloed op beleidsmakers. Bij het traditionele veiligheids-thema is beleid vaak paniekvoetbal na een ramp of net voor verkiezingen. Bij milieu lijkt de *securitization*

ervan vooral op wetenschap gestoeld, maar de beleidsmatige slagkracht blijft vaak achterwege omdat beleidsmakers de economische belangen in het achterhoofd houden.

Preventie speelt ook meer dan repressie inzake milieu. Er lijkt dus niet meteen een sterke criminalisering te zijn doorgezet (i.t.t. traditionele veiligheid). Handhaving is vooral een taak voor bijzondere inspectie- en opsporingsdiensten die gespecialiseerd zijn in de materie en zowel een preventieve, remediërende als repressieve opdracht vervullen. Misschien is de balans echter wel te veel richting risicoberekening en preventie doorgeslagen. In het licht van de drastische veranderingen die nodig zijn om onherroepelijke milieuschade in te dijken lijkt het vaak *'too little too late'* te zijn. Hoewel enkele landen ter zake stappen zetten, blijft de bestraffing van milieuproblemen, zelfs wanneer ze echt wel onderwerp zijn van de strafwet, al bij al beperkt en zijn de boetes weinig betekenisvol in vergelijking met de winst die werd gemaakt of de kosten die werden vermeden.

De *securitization* van maatschappelijke conflicten krijgt kritiek omdat het mensenrechten schaadt, kwetsbare groepen viseert en soms weinig democratisch is (Aas, 2007; Bigo en Elspeth, 2005; Wilson en Weber, 2008). Op zich lijkt de *securitization* van milieuproblemen iets rechtvaardiger, want als je de lucht zuivert voor de rijke, doe je het ook voor de arme. Helaas is het zo dat milieuschade vandaag steeds meer wordt geëxporteerd en dat de schade toch vooral de meest kwetsbaren raakt. Het is dus in interactie met sociale en politieke processen dat milieuschade speelt. Milieu en ontwikkeling kunnen vandaag nog steeds niet los van elkaar worden gezien.

Veiligheidsstudies (*'governance of security'*) geven blijk van een brede kijk op schade, een brede kijk op wie schade lijdt, op wie schade veroorzaakt en wie schade kan vermijden/bestraften. Een kijk die vooral proactief is in plaats van reactief, en tot slot ook aandacht heeft voor normatieve implicaties (Shearing, 2015). Dat betekent dat een brede waaier aan actoren en activiteiten relevant worden.

5. Niet-statelijke actoren in milieuzorg: multilateralisatie

Een diversiteit aan actoren is verantwoordelijk voor veiligheid en veiligheidsstaken worden soms ook door niet-veiligheidsactoren opgenomen. In een traditionele kijk op veiligheid wordt dat tot de overheidsactoren beperkt, maar steeds vaker wordt het uitgebreid naar andere actoren, ook wat milieu betreft (Matthew et al., 2010). Het huidige debat over *'environmental governance'* omvat overheden, bedrijven en burgerinitiatieven. Ngo's of onderzoeksjournalisten hebben al

vaker gewezen op milieuproblemen waar overheden geen aandacht voor hadden. Overheden zijn al lang niet meer de enige actoren in veiligheid (Wood, 2006). De overheid heeft nog steeds een rol in het bepalen van de agenda voor milieuveiligheid maar dat gebeurt in nauwe interactie met ngo's, burgers, wetenschappers, internationale organisaties en bedrijven. Milieu is een thema met schijnbaar oneindig veel internationale conventies en afspraken, de een al meer succesvol dan de andere (CITES, het Kyoto-protocol). Ook zelfregulering en duurzaamheidslabels (zoals FSC voor hout) zijn een belangrijke vorm van controle en preventie van milieu(on)veiligheid.

Het betrekken van een diversiteit aan actoren in de aanpak van milieuproblematiek heeft over het algemeen genomen een positief effect op milieubeleid. Het blijft echter moeilijk om correct geïnformeerd te zijn over de omvang en de oorzaken van de schade en over wat aanvaardbare risico's zijn. Zeker wanneer we bedrijven een rol geven bij de preventie en de controle van milieucriminaliteit en -schade moeten we kritisch blijven over hun mogelijke andere belangen en hun mogelijke invloed op beleidsmakers. Bij traditionele veiligheidsthema's is beleid vaak paniekvoetbal na een ramp of net voor verkiezingen. Bij milieu lijkt de *securitization* ervan vooral op wetenschap gestoeld, maar de beleidsmatige slagkracht blijft vaak achterwege omdat beleidsmakers de economische belangen in het achterhoofd houden.

De rol van wetenschappers in beleid is typisch voor milieuzaken. Bij veel andere beleidsdomeinen is dat veel minder aan de orde en is wetenschap vooral een rechtvaardiging voor of de versterking van een politieke beslissing (Vande Walle, Wayenberg, Dormaels en Easton, 2010). Wetenschappelijke kennis vormde echter de basis voor de preventie van schade en wist de grenzen van de draagkracht van de aarde te bepalen. Deze studies vinden ondertussen ook steeds vaker de weg naar de politieke besluitvorming, zij het met wisselend succes. Wetenschappers beïnvloeden het publieke bewustzijn over het gebruik van chemicaliën en pesticiden (sinds de publicatie van Rachel Carson's *Silent Spring* in 1962). Deze wetenschappelijke invloed op milieubeleid is ook steeds vaker een multidisciplinaire kwestie waarbij natuurwetenschappers, ingenieurs, geografen, biologen en sociale wetenschappers samen werken aan milieuveiligheid. Pas sinds de jaren negentig staat het veiligheidsthema op de agenda van zowel exacte als sociale wetenschappers, in plaats van louter op die van de exacte wetenschap. Tot voor kort was klimaatverandering ook weinig van belang op veiligheidsagenda's, behalve dan wanneer het over de mogelijke impact op de veiligheid van een land ging. Klimaatverandering werd dan ook vaak 'geframed' als een onderwerp van ecologie en natuurwetenschappen en als de vraag of we nu eigenlijk wel zekerheid hebben dat het plaatsvindt. Ook vandaag is de wetenschap het nog niet 100 % eens

over de omvang, de oorzaken en de gevolgen van milieuschade. Het blijft immers moeilijk om milieuschade exact te meten, zowel de indirecte als de directe gevolgen. Sinds de jaren zestig zijn er bijvoorbeeld studies die zich richten op de relatie tussen milieuveranderingen zoals de uitputting van natuurlijke rijkdommen en gewelddadige conflicten (Bannon en Collier, 2003). Zij zien dat milieugerelateerde factoren een effect kunnen hebben op het ontstaan van conflicten maar dat het moeilijk is deze impact los te koppelen van andere oorzaken. Bovendien blijft milieuveiligheid een onderwerp van discussie tussen diverse meningen. Het al of niet nodig zijn van betere en striktere milieuregulering heeft immers een grote economische impact. Dat verklaart ook waarom de betekenis die aan milieuschade wordt gegeven ook vandaag nog sterk verschilt afhankelijk van wie het definieert en waar het gebeurt (White, 2011).

Burgers spelen een belangrijke rol bij veiligheid en die rol zien we ook bij milieuveiligheid steeds belangrijker worden. In de eerste plaats speelt dat bij het bewustzijn over de impact van onze manier van leven op het leefmilieu. Ondanks onze technologie, kennis en betere sociale organisatie blijven de risico's van milieuverandering bestaan, op een grote schaal als gevolg van de globale impact van productie, consumptie en demografische ontwikkelingen. *'Global environmental change poses new and in some cases unprecedented threats to human security'* (Barnett et al., 2010: 4). Het bestaan van conflicten over milieu wordt ook steeds meer erkend in de huidige samenleving omdat we buiten het louter economische, politieke, technologische en sociale plaatje denken bij besluitvorming en ook ecologie mee in rekening (moeten) nemen (Inglehart, 1995). Consumptiepatronen beginnen dat milieubewustzijn ook te reflecteren: biologische voeding, fair trade, autodelen, korteketenaankopen, herstelcafés enzovoort. Dat is deels een spontane reactie gevoed door initiatieven in de samenleving en deels een gevolg van overheidsbeleid. Net zoals voor traditionele veiligheidsthema's is er ook bij milieuveiligheid een ongelijkheid in de mate van bewustzijn en de mate waarin er mogelijkheden zijn om er zich aan aan te passen. In sommige delen van de wereld kan milieuregulering en de implementatie ervan grenzen stellen aan vervuiling maar in andere werelddelen is milieu slechts een kleine zorg in vergelijking met andere problemen. Vooral de economisch kwetsbaren zijn diegenen die het zwaarst te lijden hebben onder de effecten van milieuvervuiling (Lynch en Stretesky, 2001). Het is niet vanzelfsprekend om te bepalen welke actoren een leidinggevende rol zouden moeten hebben inzake milieuconflicten. Soms zijn wetenschappers zich het meest bewust van de onmiddellijke gevaren en in andere situaties zijn het de lokale gemeenschappen die de meeste kennis en ervaring hebben. Milieu blijft im-

mers in een tweestrijd zitten tussen de objectieve en de subjectieve onveiligheid.

Welke actoren moeten een leidinggevende rol spelen bij milieuconflicten, wetenschappers of de lokale gemeenschappen? Milieu blijft in een tweestrijd zitten tussen objectieve en subjectieve onveiligheid.

6. Bloeddiamanten, tropische houtsoorten, erts en... ivoor

Vooraf – zij het niet uitsluitend – in Afrika vormt de prominente aanwezigheid van lucratieve *grondstoffen* de inzet van lang aanslepende gewapende conflicten. Verschillende factoren leiden tot een dynamiek die milieuonveiligheid meebrengt. De burgeroorlogen in Liberia en Sierra Leone werden gefinancierd door de opbrengst van de handel in diamanten die werden ontgonnen in 'Groot-Liberia' (Sierra Leone) en sindsdien worden aangemerkt als 'bloeddiamanten' (Meredith, 2013: 545-587). Beide West-Afrikaanse landen zonken weg in een spiraal van anarchie en geweld waarvoor Kaplan al in 1994 had gewaarschuwd. De verschillende milities zetten in de strijd actief kindsoldaten in die vaak zware mensenrechtenschendingen begingen zoals het afhakken van ledematen. Nadat Britse militairen die de VN-vredesmacht ondersteunden, door de 'West Side Boys' in Sierra Leone gegijzeld werden en de onderhandelingen vastliepen, stuurde het Verenigd Koninkrijk elite-eenheden zoals het 1st Battalion van het Parachute Regiment, de Special Boat Service van de Royal Marines en 22nd SAS¹⁵ om hen te ontzetten (Ryan, 2003: 170-175). In Oost-Congo houdt het geweld inmiddels al twintig jaar aan. De burgeroorlog die in 1996 in het toenmalige Zaïre uitbrak en leidde tot de val van Mobutu nam steeds internationalere dimensies aan en mondde uiteindelijk uit in een nog steeds aanhoudend regionaal conflict dat gemeenzaam wordt omschreven als 'The Great African War'. Tijdens de tweede fase van het conflict waren er negen Afrikaanse landen en ongeveer dertig lokale milities bij betrokken (Van Reybrouck, 2010: 463). Naar schatting 3 tot 5 miljoen mensen verloren hierdoor het leven. Volgens Van Reybrouck (2010: 465) werd elk van de fasen getekend door onder meer de zwakte van de Congolese staat, de overbevolking van het gebied rondom de Grote Meren, de groei van etnische spanningen door armoede, de aanwezigheid van natuurlijke rijkdommen, de milita-

15. 22nd SAS staat voor het 22ste Special Air Service Regiment dat deel uitmaakt van de UK Special Forces Group.

risering van de informele economie, de wereldvraag naar minerale grondstoffen en het lokale aanbod van wapens. De permanente instabiliteit in het Grote Merengebied vloeit hieruit voort. Het is geen toeval dat deze reeks van oorlogen vooral op Congolese bodem werd uitgevochten. Oost-Congo is namelijk rijk aan goud, diamant, koper, kobalt, zilver, mangaan, nikkel, tin, tropisch hardhout en... coltan, een gewilde grondstof voor gsm's die de voorbije decennia verveelvoudigde in waarde (Meredith, 2013: 540). Deze economische exploitatie die in belangrijke mate wordt aangestuurd door de buurlanden Oeganda en Rwanda blijven (binnenlandse) conflicten voeden, ook al trokken beide landen hun legers formeel terug. De kern van het probleem in Oost-Congo is dat oorlog voeren er relatief goedkoop is, zeker in vergelijking met de fabuleuze winsten die er te realiseren zijn in sectoren zoals de houtwinning en de mijnbouw (Van Reybrouck, 2010: 473). De mijnbouw is precies een grondoorzaak van onveiligheid en een bron van conflict in Oost-Congo (Kantu, 2009: 29). Tot op zekere hoogte vallen er zelfs parallellen te trekken met de 'Scramble for Africa' uit de negentiende eeuw, met dit wezenlijke verschil dat China (en niet West-Europa) de voornaamste investerings- en handelspartner is geworden voor veel Afrikaanse landen (Holslag et al., 2007). Ook ivoor blijkt in die context van roofbouw opnieuw als conflictgrondstof te fungeren. Zowel het reguliere Congolese leger (FARDC) als verschillende rebellen-groeperingen die in de regio actief zijn in het noordoosten van het land zoals de Lord's Resistance Army (LRA) financieren er hun operaties mee (Vira en Ewing, 2014). De parkopzichters voeren in het noorden en het oosten van het land een ongelijke strijd met vaak gevaar voor eigen leven. In het Garamba Nationaal Park alleen al werden in 2015 niet minder dan acht wetshandhavers doodgeschoten door stropers.¹⁶ Hoewel de excessen met betrekking tot de houtwinning en de mijnbouw zich waarschijnlijk het duidelijkst aftekenen in Centraal-Afrika vormen ze geen alleenstaand geval. Ook in Latijns-Amerika en Zuidoost-Azië is *roofbouw* een essentieel kenmerk van de exploitatie van het tropisch regenwoud, met alle gevolgen van dien. Het is geen toeval dat de wereldkaart¹⁷ van het ECC-Platform vooral in die gebieden rood kleurt... Met steun van het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken brengt het Environment, Conflict & Cooperation Platform een honderdtal milieugerelateerde conflicten in beeld via een gedigitaliseerd Factbook.

7. Besluit

De beleidsaandacht voor 'environmental security' is het voorbije decennium opnieuw aanmerkelijk toegenomen. Thema's zoals energiebevoorradingseker-

De veiligheidsvraagstukken zijn te situeren op het kruispunt van milieudegradatie, overbevolking, onderontwikkeling en moderne technologie.

heid en milieuverontreiniging weerhouden de aandacht van internationale instellingen zoals de NAVO en de OESO. Milieubehoud wordt vaak ingegeven door economische motieven in een bepaalde geopolitieke context en een veiligheidsarchitectuur die streeft naar adaptatie. Antropocentrisme is verworpen tot een wezenskenmerk hiervan. Milieuveiligheid wordt gesteund door aanhoudende conceptuele onduidelijkheid wat zonder twijfel de uitkomst van het maatschappelijke en wetenschappelijke debat bemoeilijkt. Een aantal studiedomeinen zoals de toegang tot drinkbaar water of gewapende conflicten omwille van bepaalde grondstoffen zoals diamant staan regelmatig in de schijnwerpers. Preventie en zelfregulering blijven in belangrijke mate het milieuhandhavingsbeleid bepalen. Handhaving vormt bij uitstek het terrein van bijzondere opsporings- en inspectiediensten die zowel een preventieve, remediërende als repressieve opdracht vervullen. Opvallend is de structurele betrokkenheid van wetenschappers én burgers in het kader van milieuveiligheid. Wetenschappers worden gewaardeerd omwille van hun technische expertise, terwijl burgers steeds meer inspraak eisen op dit vlak omdat zij minder dan vroeger bereid zijn om de risico's te dragen van milieu-gerelateerde onveiligheid. De veiligheidsvraagstukken zijn te situeren op het kruispunt van milieudegradatie, overbevolking, onderontwikkeling en moderne technologie. Het zijn spanningsvelden die conflictstof in zich dragen gelet op de ongelijke toegang tot natuurlijke hulpbronnen.

Referenties

- Aas, K.F. (2007). Analysing a world in motion – Global flows meet 'criminology of the other'. *Theoretical Criminology*, 11 (2), 283-303.
- Aas, K.F., Gundhus Oppen, H. en Lommel Mork, H. (2009). *Technologies of insecurity*. Oxon: Routledge-Cavendish.
- Agwandi, A. en Amani, H. (2014). *Population growth, structure and momentum in Tanzania* (Tanzanian Human Development Report 2014, Background Paper N°. 7, ESRF Discussion Paper N°. 61). Dar Es Salaam: ESRF/UNDP.
- Asian Development Bank (2014). *Promoting environmentally sustainable growth in Asia and the Pacific. Annual Report 2013*. Manila: ADB.
- Bannon, I. en Collier, P. (red.). (2003). *Natural resources and violent conflict*. Washington DC: International Bank for

16. Zie www.african-parks.org (geraadpleegd op 1 mei 2016).

17. Zie <https://factbook.ecc-platform.org> (geraadpleegd op 28 april 2016).

- Reconstruction and Development / The World Bank.
- Beck, U. (1992). *Risk society. Towards a new modernity*. Sage: Londen/Thousand Oaks.
- Beirne, P. (2007). Animal rights, animal abuse and green criminology. In P. Beirne en N. South (red.), *Issues in green criminology. Confronting harms against environments, humanity and other animals* (pp. 55-83). Cullompton: Willan Publishing.
- Bigo, D. en Elspeth, G. (2005). Policing in the name of freedom. In D. Bigo en G. Elspeth (red.), *Controlling frontiers. Free movement into and within Europe* (pp. 1-9). Aldershot: Ashgate.
- Bisschop, L. en Vande Walle, G. (2012). The securitisation of environmental conflicts, a blessing or a curse? In Vande Walle, G., Zurawski, G. en Van Den Herrewegen, E. (red.), *Crime, security and surveillance. Effects of the surveillance and the surveilled*. Den Haag: Eleven International Publishing.
- Biswas, N.R. (2001). Is the environment a security threat? Environmental security beyond securitization. *International Affairs Review*, 20 (1), 1-22.
- Bonner, R. (1993). *At the hand of man. Peril and hope for Africa's wildlife*. New York: Alfred E. Knopf.
- Bremmer, I. (2015, 31 aug.). The China decade. *Time*, 34-38.
- Cazaux, G. (2001/2002). *Anthropocentrism and speciesism regarding animals other than human animals in contemporary criminology. Analysing the concept 'animal abuse' in criminological science and in Belgian legislation regarding the protection and welfare of animals*, Gent: Faculty of Law, University of Gent.
- Chollet, D. en Goldgeier, J. (2008). *America between the wars -from 11/9 tot 9/11- the misunderstood years between the fall of the Berlin Wall and the start of the War on Terror*. New York: Public Affairs.
- Corry, O. (2010). *Securitization and 'Riskization': Two Grammars of Security* (Paper presented at the 7th Pan-European International Relations Conference).
- Daase, C. en Friesendorf, C. (2002). Introduction: Security governance and the problem of unintended consequences. In C. Daase en C. Friesendorf (red.), *Rethinking security governance* (pp. 1-20). Londen: Routledge.
- Dabelko, G.D. en Dabelko, D.D. (1995). Environmental security: issues of conflict and redefinition. *Environment and Security*, 1 (1), 3-13.
- Department of Defense (2014). *Quadrennial Defense Review 2014*. Washington: DoD.
- Floyd, R. en Matthew, R. (2013). Environmental security studies: an introduction. In R. Floyd en R. Matthew (red.), *Environmental security. Approaches and issues* (pp. 1-20). Londen/New York: Routledge.
- Gledhill, J. (2008). *Anthropology in the age of securitization* (2008 Joel S. Kahn Lecture at La Trobe University, Melbourne).
- Groep van Lissabon (1994). *Grenzen aan de concurrentie*. Brussel: VUB Press.
- Held, D., Mc Grew, A., Goldblatt, D. en Perraton, J. (2000). *Global transformations. Politics, economics and culture*. Cambridge/Oxford: Polity/Blackwell Publishers.
- Holslag, J., Geeraerts, G., Gorus, J. en Smis, S. (2007, 19 maart). *Chinese resources and energy policy in Sub-Saharan Africa* (Report for the Development Committee of the European Parliament). Brussel.
- Homer-Dixon, T.F. (1991). On the threshold. Environmental changes as causes of acute conflict. *International Security*, 16 (2), 76-116.
- Inglehart, R. (1995). Public support for environmental protection: Objective problems and subjective values in 43 societies. *PS: Political Science and Politics*, 28 (1), 57-72.
- Janssen, J. (2012). Over mensen en andere dieren in de criminologie. *Justitiële Verkenningen*, 38 (2), 29-38.
- Kaplan, R.D. (1994, feb.). The coming anarchy. How scarcity, crime, overpopulation, tribalism and disease are rapidly destroying the social fabric of our planet. *The Atlantic*; <http://www.theatlantic.com/magazine/archive/1994/02/the-coming-anarchy/304670> (geraadpleegd op 16 april 2016).
- Kaplan, R. (2005). *Imperial Grunts. On the ground with the American military from Mongolia to the Philippines to Iraq and beyond*. New York: Vintage Books (Random House).
- Loader, I. (2002a). Policing, securitization and democratisation in Europe. *Criminology and Criminal Justice*, 2 (May), 125-153.
- Lynch, M. en Stretesky, P. (2001). Toxic crimes: examining corporate victimization of the general public employing medical and epidemiological evidence. *Critical Criminology*, 10, 153-172.
- Matthew, R., Barnett, J., McDonald, B. en O'Brien, K. (red.). (2010). *Global environmental change and human security*. Massachusetts Institute of Technology.
- Meadows, D.H., Meadows, D.L. en Behrens III, J.R.W.W. (1972). *The limits to growth*. s.l.: Universe Books.
- Meredith, M. (2013). *The state of Africa. A history of the continent since independence*. New York: Simon en Schuster.
- Meyers, N. (2004). *Environmental security: what's new and different?*; <http://www.envirosecurity.org/conference/working/newanddifferent.pdf> (geraadpleegd op 8 mei 2016).
- Noels, G. (sept. 2013). *Econoshock* (12de druk). Antwerpen: Houtekiet.
- Pirages, D.C. (2013). Ecological security: a conceptual framework. In: R. Floyd en R. Matthew (red.), *Environmental security. Approaches and issues* (pp. 139-153). Londen/New York: Routledge.
- Renner, M. (2005). *State of the World 2005: trends and facts. Security redefined*. Washington: World Watch Institute.
- Renner, M., (2006). *Introduction to the concepts of environmental security and environmental conflict*. Den Haag: Institute for Environmental Security.
- Royal College of Physicians (2016, 23 feb.). *Every breath we take: the lifelong impact of air pollution* (Report of a working party). Londen: RCP.
- Ryan, M. (2003). *Special operations of the SAS. From the deserts of Africa to the mountains of Afghanistan*. Barnsley: Pen & Sword Books / Leo Cooper.
- Shearing, C. (2015). Criminology and the anthropocene. *Criminology and Criminal Justice*, 15 (3), 255-269.
- Stevenson, J. (2008). *Thinking beyond the unthinkable. Harnessing doom from the Cold War to the Age of Terror*. New York: Viking.
- Stichting Maatschappij, Veiligheid en Politie (2002). *Politie en krijgsmacht. Hun verhouding in de toekomst*. Dordrecht: SMVP.
- Stichting Maatschappij, Veiligheid en Politie (2003). *Structurele samenwerking tussen politie en krijgsmacht*. Dordrecht: SMVP.
- United Nations Development Programme (1994). *Human development report 1994*. New York/Oxford: Oxford University Press.
- Van Den Wijngaert, M. en De Prins, H. (1995). *Van Koude*

- Oorlog tot Nieuwe Wereldorde*. Leuven/Apeldoorn: Garant.
- Vande Walle, G., Wayenberg, E., Dormaels, A. en Easton, M. (2010). De plaats en betekenis van evaluatieonderzoek in de interbestuurlijke veiligheids- en preventieplannen. *Panopticon*, 3 (31), 40-57.
- Van Reybrouck, D. (2010). *Congo, een geschiedenis*. Antwerpen: De Bezige Bij.
- Walton, H., Dajnak, Beevers, S., Williams, M. en Watkiss, P. (2015, 14 juli). *Understanding the health impacts of air pollution in London*. Londen: King's College London.
- White, R. (2011). *Transnational environmental crime. Towards an eco-global criminology*. Londen/New York: Routledge.
- Wilson, D. en Weber, L. (2008). Surveillance, Risk and Preemption on the Australian border. *Surveillance & Society*, 5 (2), 124-141.
- Wood, J. (2006). Research and innovation in the field of security. In J. Wood en B. Dupont (red.), *Democracy, Society and the Governance of Security* (217-240). Cambridge/New York: Cambridge University Press.
- Worland, J. (mei 2016), London air pollution became a major issue in its mayoral race. *Time*; <http://time.com/4316873/london-mayor-election-air-pollution/?xid=newsletter-brief> (geraadpleegd op 5 mei 2016).
- World Commission on Environment and Development (1987). *Our common future*. Oxford: Oxford University Press.
- Zedner, L. (2009). *Security*. Abingdon: Routledge.